

Nəzərova Arzu İsfəndiyar qızı⁹⁵
İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ QARŞILIQLARI

Tərcümə prosesində milli özünəməxsusluğunu itirmiş bir əsər mütləq bədiilikdən də məhrum olur, kökündən də məhrum olur, kökündən qoparılmış ağacın yarpaqları kimi tərəvətini itirir, solğunlaşır. Milli koloritini itirmiş bədii əsərin tərcüməsinin uğurlarından söhbət açmağa dəyməz. Milli psixologiya ilə daha sıx bağlı olan poeziyanın tərcüməsində isə milli koloritin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli kolorit bədii əsərin bütün elementlərinə hopur. Bu, özünü həm forma baxımından, həm leksik-qrammatik və semantik cəhətdən, həm də mənə və məzmun istiqamətində göstərir.

Tərcümə, geniş mənada, insanlar arasında ünsivət vasitəsidir. Birinin anlamadığını ona anlatmaq üçün vətənə və məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsi ilə acar axtarmaqdan ibarətdir. Uşağı bilmədiyi bir sözün mənasını valideynindən soruşduqda valideyn yalnız uşağın bildiyi sözlər vasitəsilə onu basala bilər. Bu halda söz ehtivatı böyük olan valideynin dilindən söz ehtivatı dar olan uşağın dilinə tərcümə isə bas verir. Mənimsəmiş olduğumuz söz, ifadə və anlayışlar vasitəsilə elmi anlayışların sadə tərifini vermək də elmi dildən daha sadə dilə tərcümə etmək deməkdir. Birisi bilərəkdən, süni surətdə və ya bacarıqsızlıq üzündən anlaşılmaz ifadələrlə danışsınsa – “tərcümə et, görək nə deyirsən” deyərək müsaibləri onu vüqulə qınayır. Dilimizdə işlədiyimiz “Tarixi-Nadiri yarıya kimi oxumuşam, amma sənə nə danışdığını başa düşürəm” kimi ifadələr də, bəzən doğma dilində də tərcüməyə ehtiyac olduğuna işarədir. Beləliklə, bir dildə danışanlar da öz aralarında arasıkəsilmədən tərcümə fəaliyyətindədirlər. Tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsivət vasitəsidir, gediş-gəlişi təmin edən körpüdür. Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. Puşkin gözəl demişdir: “tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır”. Elmi-ədəbi aləmdə tərcümə termini, əsasən bir dildə danışılanların və ya o dildə yazılmış əsərlərin başqa dilə çevrilməsini izah etmək üçün işlədilir. Azərbaycanca bunu bir tərcümə (və ya, bəzən, onunla eynigüclü hesab olunan çevirmə) sözü ilə ifadə edirlər, sadəcə iki növ tərcüməni fərqləndirmək üçün yazılı tərcümə və şifahi tərcümə ifadələrini də işlədirlər. Geniş yayılmasa da, şifahi tərcümə edənə dilmanc, şifahi tərcümə işinə isə dilmənçlik də deyirlər. Ruscada “perevod” sözü oxşar mənada və formalarda tətbiq edilir, yazılı və şifahi tərcümə üçün olaraq “ustny perevod” və “pismenny perevod” ifadələri ilə verilir. İngiliscə, almanca və fransızcadə isə yazılı və şifahi tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş iki ayrı söz, uyğun olaraq “translation”, “traduction” və “interpretation” terminləri mövcuddur.

Araşdırmanın əsas məqsədi hər iki dilə mənsub atalar sözlərinin leksik-semantik, semantik-struktur xüsusiyyətlərini, həmçinin onların tərcüməsinin prinsip, üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsini açıb göstərməkdir. Bu məqsədlə bağlı tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib bilinmişdir:

- atalar sözlərinin daxili mənə strukturunu və xarici formal əlamətlərini araşdırmaq, onların hər birinin arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək,
- nitq prosesində atalar sözlərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlili etmək, onların tərkibində gedən transformasiyaların xarakterini açmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrindən biri olan atalar sözlərini onları tematik və məzmun cəhətdən təsnifləşdirmək işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;
- Atalar sözlərinin tərcümə və kalkaolunma prinsip, üsul və imkanlarını, onların semantik baxımdan “beynəlmiləşdirilməsi” yollarını aydınlaşdırmaq və müxtəlif sistemli dillərdəki paralellərini müəyyən etmək;
- Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin tərcümə olunma, qarşılaşdırma, əvəzəlmə imkanlarını öyrənmək.

Elmi işin elmi-nəzəri yeniliyi problemin qoyuluşu və onun həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq bu araşdırmada İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus atalar sözləri semantik-struktur cəhətdən təhlil edilir, xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik baxımdan qarşılaşdırılır, onlardakı oxşar və fərqli cəhətlər aşkarlanır ki, bu da tədqiq edilən hər iki dilin daşıyıcılarının – İngilis və Azərbaycan xalqlarının düşüncə və təfəkkürlərində olan ümumi və ayrılan (fərqləndirici) cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. Araşdırmada həmçinin İngilis və Azərbaycan atalar sözlərinin, mövzu və anlayış baxımından təsnifatı verilmişdir ki, bu da əsərin elmi yeniliyinə dəlalət edir. Atalar sözlərinin nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsində və praktik tərcüməsi qanunau uyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində əsasən sinxron planda təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunların köməkliliyi ilə faktlar ümumiləşdirilmişdir.

Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözləri sistemə salınmış, təsvir edilmiş, bir-birindən fərqli olan müxtəlif sistemli dillərə məxsus belə leksikləşmiş vahidlər tipoloji-lingvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və ayrılan əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən ümumi dilçilikdə, dil nəzəriyyəsi sahəsində, habelə qarşılaşdırılma istiqamətlərində aparılan araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Araşdırma müvafiq nəzəri və praktik seminarlarda, leksikologiyadan xüsusi kurslarda, tərcümə nəzəriyyəsinə, müqayisəli tipologiya fənnində, lüğətçilik tədqiqatları da daxil olmaqla, xüsusilə də ingiliscə-azərbaycanca (və ya əksinə) lüğətlərin tərtibində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisində gərəkli material rolunu oynaya bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərdiklərimizdən daha geniş və perspektivlidir. Əsərdə irəli sürülən nəzəri fikirlər tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı üçün də faydalı ola bilər. Tədqiqatda gəlinən qənaətlər bir çox dillərin frazeoloji və atalar sözləri lüğətlərinin tərtib edilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Həmçinin araşdırmadan hər iki dilə aid mətnlərin adekvat tərcüməsində istifadə etmək olar. Atalar sözləri nəsillərdən nəsillərə sosial təcrübənin və mənəvi sərvətlərin ötürülməsində gərəkli, əvəzəlməz qənaətlər, tövsiyələr şəklində olsa da, tərəvətini, çəkisini qoruyub saxlayacaqdır. Ona görə ki, belə ifadələr, cümlələr insan nitqinə xüsusi bir mənə çaları, qətiyyətlik verir, fikrə sərrastlıq, ifadəlilik güdrəti, əlavə güc, enerji verir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərində İkililik xarakter də özünü göstərir, bəzi hallarda atalar

⁹⁵ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

sözləri beynəlmiləl, universal uyğunluğa malik olur. Universallıq mahiyyəti daşıyır, eyni zamanda bir neçə dildə eyni, yaxud yaxın məzmununda işlənir və analogi baxışlar qovşağında inteqrasiya baş verir. Ancaq burada da unutmamaq olmur ki, heç də hər bir uyğunluğu, eyniliyi təsir kimi, mənimsəmə kimi, alim kimi qəbul etmək düzgün deyildir, həyat şəraitinin, yaşayış münasibətlərinin, təbii-coğrafi mühitin uyğunluğu, eyniliyi də oxşar təcrübə, qənaət və qiymətləndirməyə gətirib çıxara bilər. Q.L.Permyakov heç bir əlaqəsi olmayan xalqlarda da tamamilə paralel atalar sözlərinin varlığını aşkarlamışdır. Amma söhbət eyni atalar sözündən getmir, uyğunluqlardan gedir. Bu atalar sözlərində eyni məna, obyektlərin eyni nisbəti olsa da, təsvir olunan obyektlər başqa-başqa olur.

Atalar sözləri dilçilik baxımından G.Yusifovun namizədlik dissertasiyasının tədqiqat obyektinə olmuşdu. Lakin bu zəngin söz sərvətinin elmi-nəzəri baxımdan dolğun və sistemli şəkildə araşdırılması Z.Ə.Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinin dilinin əsaslı və obyektiv mövqedən elmi təhlilini Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı (atalar sözlərinin yaranması, təkamül və dil xüsusiyyətləri)” adlı monoqrafiyasından daha aydın görmək olar. Tədqiqatçı bu mövzuya elmi-nəzəri yöndən ciddi sürətdə araşdırılmasına zərurət duyulan problem kimi yanaşmış, - faktoloji materialı diqqətlə təhlil süzgəcindən keçirərək, onun bu günə qədər öyrənilib başa çatdırılmamasının obyektiv səbəblərini açıqlamışdır.

Araşdırmanın bu bölümündə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı əsas götürülən prinsiplər, tərcümə üsulları və vasitələri araşdırılır. İlk öncə tərcüməçilik işinin, tərcümə sənətinin xalqlar arasında mədəni, ədəbi, elmi-mənəvi əlaqələr yaradıb formalaşdıraraq, genişləndirən bir xeyirxahlıq vasitəsi, xidmət forması olmaqdan başqa, eyni zamanda ictimai-siyasi, elmi münasibətlərin, təmasların da yaranmasında, elmi fikirlərin inteqrasiyasında əhəmiyyətli olduğunu göstərmək istərdik. Bəzən doğru olaraq belə mülahizə edirlər ki, Azərbaycan dili öz lüğət və ifadə imkanlarının rükənməzliyi ilə seçilən dillərdəndir. Məhz buna görə arzu olunan hər bir əsəri ana dilimizə tərcümə etmək mümkündür. Bu fikrə bütövlükdə haqq qazandımaq doğru olmazdı. Əgər istənilən əsərin tərcüməsinin mümkünlüyünü söyləsək inandırıcı çıxmaz. Bu məsələyə K.Abdulla münasibət bildirərək belə yazır: “Əksəriyyət, bəlkə də hamı tərəfindən qəbul edilmiş belə bir müddəə var ki, hər hansı bir dilə tutalım ki, Azərbaycan dilinə dünya dillərində nə varsa, hər şeyi tərcümə etmək mümkündür... Bu fikir mütləq həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Elə şeylər var ki, Azərbaycan dilinə tərcüməsi prinsip etibar ilə mümkün deyil, amma buna dilimizin imkansızlığı göstəricisi demək olmaz. Bu, müxtəlif duyum və müxtəlif dünyagörüşü səthlərinin müxtəlif bədii-estetik potensial və arsenalının bir-birinə uyğun gəlməyinin nəticəsidir.” Bundan başqa bəzi yazıçıların fərdi üslubu onların əsərlərinin başqa dillə tərcüməsini də qeyri-mümkün edir. Elmi iş göstərir ki, İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşıya bir çox dilçilik problemləri çıxır ki, bunların da olması olduqca təbii haldır. Bu zaman birinci növbədə tərcümənin aparılması üçün bir sıra müvafiq prinsiplər müəyyənləşdirilir, üsul və vasitələr meydana çıxır. Araşdırmada bu prinsip, üsul və vasitələr belə sıralanmaqla səciyyələndirilir: a) leksik-semantik eyniyyəti olan birləşmələrin tam qarşılığı və kalka yolu ilə tərcüməsi; b) tam qarşılığı mümkün olan tərcümələr; c) sərbəst söz birləşmələrinin tərcüməsində mətnə müvafiq sinonim və ya variantlardan istifadə edilməsi; ç) leksik-semantik və leksik-qrammatik eyniyyəti olmayan birləşmələrin mətni tərcüməsi.

Əlbəttə, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən dilimizin sintaktik quruluşuna, cümlə strukturlarına yeni, orijinal sintaktik konstruksiyalar gətirə bilən tərcümə ədəbiyyatı az deyil, bunlar yüksək sənətkarlıqla edilmiş tərcümələrin nəticəsində qazanılmışdır. Bu mənada A.Axundov ana dilimizə edilən tərcümə əsərinə böyük əhəmiyyət verərək yazır: “... uğurlu tərcümə ana dilinin bütün imkanlarından istifadə etmək, ümumxalq dilinin lüğət tərkibindən ədəbi dilə təzə sözlər, cümlə quruluşları gətirmək, yeni sözlər və cümlə strukturları yaratmaq tələb edir, bu iş öz növbəsində ədəbi dili zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Lakin ədəbi dilimizin inkişafında bu müsbət hallar yalnız uğurlu tərcümələr nəticəsində mümkün olur.” Atalar sözlərinin tərcüməsində ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan hansının daha münasib, sərfəli, uğurlu olması tərcümə olunan orijinal mətnin məzmunu və forması ilə şərtlənir. Belə üsulların sayı müxtəlifdir: 1. Ekvivalent tərcümə; 2. Analogi tərcümə; 3. Təsviri tərcümə; 4. antonomik tərcümə.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin ekvivalentliyi probleminə müasir frazeologiya elminin ən vacib məsələlərindən biri kimi yanaşmaq lazımdır. Atalar sözlərinin dilin frazeoloji fondunun xüsusi bir layını təşkil edən məxsusi qrup kimi, frazeoloji ifadələrin bütün başqa tipləri ilə eyni səviyyədə götürüb araşdırmaq lazımdır.

Ekvivalent tərcümə. Atalar sözlərinin tərcüməsində ekvivalent tərcümə üsulunu tətbiq etmədən keçinmək olmaz. Bu elə bir üsuldur ki, burada dilin fəaliyyət göstərən normalarına riayət olunmaqla müxtəlif məzmunu xələl gətirmədən yüksək səviyyədə tərcümə aparılır. Tərcümə vahidi kimi elə atalar sözləri seçilməlidir ki, onlar bütün hallarda orijinaldakı mənanı qrammatik, leksik və üslubi normalara əməl etməklə tam əks edə bilsin. Faktlar da açıq-aydın göstərir ki, ekvivalent tərcümə alman atalar sözlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üstün üsuludur, çünki o, sözün tam mənasında nəinki atalar sözlərinin mənasını, həmçinin onların ifadəliliyini, ekspressivliyini də saxlamağa imkan verir. **Analogi tərcümə üsulu.** İngilis atalar sözləri və məsəllərinin Azərbaycan dilində analogi üsulla tərcüməsi, elə sabit konstruksiyaların – predmetlərin tapılmasıdır ki, o, məna etibarilə ingilis atalar sözlərinə adekvat olmalı, lakin əsasına görə ondan tamamilə və ya qismən fərqlənəlidir.

Analogi üsuldan istifadə onunla bağlıdır ki, İngilis və Azərbaycan dillərində nominativ əsasına və konnotativ mənasına görə bir-birinin eyni olan atalar sözləri nisbətən azdır. Bu zaman tərcüməçi daha çox mənasına görə ingilis atalar sözlərinə analogi yaxın olan, lakin başqa ifadəlilik əsasına malik Azərbaycan atalar sözündən istifadə etməyə məcbur olur. İngilis atalar sözlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını müəyyənləşdirərkən qarşılaşdırma, müqayisə və struktur-semantik üsullara əsaslanmaq daha məqsəddə uyğundur və bu üsullar vasitəsilə bir sıra prinsipləri dəqiqləşdirmək mümkündür. Tərcümə prosesində dil vahidlərinin seçilməsi, yerində işlənməsi, orijinal və tərcümə olunan dilin ruhunun saxlanması tərcüməçidən hər iki dilin səciyyələrini bilib duymasını tələb edir. Xüsusilə xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı milli sərvəti olan atalar sözü, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr, idiomları başqa dildə verməkdə, onun milli koloritini saxlamaqda tərcüməçilər bir sıra ciddi çətinliklərlə rəqləşirlər”

Həm tərcümənin prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində, həm tərcümədə analogların axtarılıb tapılmasında, həm atalar sözlərinin məzmununun münasib üsul və vasitələrlə verilməsində, həm də tərcümə atalar sözlərinin lüğətlərinin tərtibində mövcud uğurlarımız olsa da, bu göstərdiyimiz məsələlərin aşkarlanmasında, incələnməsində hələ də problemlər qalmaqdadır. Atalar sözlərinin toplayıcıları, habelə bunları bir dildən başqasına tərcümə edənlər bu söz xəzinəsini bütün xalqlarda ən çox işlənən dil vahidləri kimi göstərmişlər. Doğrudur, hər iki xalqın atalar sözü forması müxtəlif olsa da, əksəriyyəti məna və məzmunca bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, “vaxt qızıldır” atalar sözü rus dilində “Время деньги”, İngilis dilində “Zeit ist Gold”, ingilis dilində “time is money” və s. Şəklində işlənməkdədir. Əlbəttə, Azərbaycan və İngilis dillərində yaranıb işlənilən atalar sözləri hər bir millətin təfəkkür tərzini, adət-ənənələrini özlərində yaşatdığına, qoruyub saxladığına görə onların tərcüməsi işində qarşıya bir çox məsələlər çıxır. Tərcüməçiləri birinci növbədə atalar sözlərinin tərcümə olunan dildə necə verilməsi maraqlandırır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, mənəbə dildən başqa bir dilə tərcümə zamanı fərqlənən hallar müşahidə olunsada, üsul və vasitələr seçilərkən oxşar və eyni meyarlar da ortaya çıxar bilər ki, bunu əksər tədqiqatçılar da söyləmişlər (B.H.Tahirbəyov, N.F.Seyidəliyev, S.Ə.Abdullayev və b.).

Əlizadə, atalar sözlərinin semantik sözün özünəməxsusluğu ilə səciyyələnməsini göstərməklə, qeyd edir ki, leksik-semantik baxımdan aparılan təsnifat bilavasitə müstəqim mənada qanunauyğunluğu ifadə edib, yalnız eyni obyektlərə köçürülür, əşya, hadisə, əlamət və keyfiyyət ifadə edir, ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, təhrik, səciyyənin ziddinə ola bilər xoşagəlməz əməllərdən çəkirdirmə, həyati faktlara fəal müdaxilə səciyyəsi bildirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov M. "Bədii tərcümə yaradıcılığıdır". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 aprel Bakı, 1967, s.116.
2. İbrahimov M. "Tərcümə sənəti" kitabına müqəddimə. Bakı, Elm, 1990 s.5-11. 322
3. İsaخانlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivə içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci toplu, Bakı, 2005, 80 s.
4. Rza Ə. "Milli kolorit", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 may Bakı, 1967. s.13-14
5. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Elm, 1988, 280 s.
6. Rzayev Ə. İ. "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri". s. 35-36
7. Z.Əlizadə "Azərbaycan atalar sözlərinin həyati" Bakı, Elm, 1985 180 s

SUMMARY

English proverbs and their equivalents in Azerbaijani

The term translation in the scientifically literary world, mainly spoken in our language is used to explain works written in that language to another language. It is expressed by a translation in Azerbaijani but they also use written translation and verbal translation to distinguish two types of translation.

Changes in language, literature and culture without looking at the history of translation, it will not be easy to understand and evaluate trends. The age of the translation work is probably the same as the age of civilization.

An adequate translation of the proverbs in the works of English writers translated into our language, but also to explore the quality of literary works from other languages as well as from the original edit the basis of the work.

Key words: *proverbs, adequate translation, equivalent translation, translator, written translation, verbal translation, linguistics.*

Резюме

Английские пословицы и их эквиваленты на азербайджанском языке

Термин перевод в научно литературном мире, в основном на нашем языке, используется для объяснения произведений написанных на одном языке для перевода на другой язык. Это выражается переводом на азербайджанский язык, но они так же используют письменный перевод и устный перевод, чтобы различать два типа перевода. Изменения в языке, литературе и культуре, не исследуя историю перевода будет нелегко понять и оценить тенденцию. Возраст переводческой работы вероятно совпадает с возрастом цивилизации. Адекватный перевод пословиц в произведениях английских писателей, переведенных на наш язык, так и исследовать качество литературных произведений из других языков.

Ключевые слова: *пословицы, адекватный перевод, эквивалентный перевод, переводчик, письменной перевод, устный перевод, лингвистика*

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva